

Бухоронинг сўнгги амири Амир Олимхон тақдир тақозосига кўра, 1920 йил 1 сентябр, душанба куни Бухоро шахрини тарк этишга мажбур бўлди. Чунки, шу куни ленинчи болшевикларнинг Михаил Фрунзе кўмондонлигидаги кўшини Бухорога бостириб кириб, Мухаммад Али Божувонийнинг таърифлашича, "киёмати асгар"ни (кичик киёмат) юзага келтирди. 11 та аэроплан шаҳарни осмондан бомбардимон қилиши, пиёда босқинчи кўшинлар ҳамма ёкка вахшиёна ўт қўйиши, пулемётлардан ўзлуксиз ўқ ёғдириши натижасида 34 та гузар, 6 мингга яқин дўкон ва ховли, 20 га яқин сарой, 29 та масжид ёниб кул бўлди. Минглаб бегунох одамлар қирилди. Мана шундай харобаларни юзага келтириш билан бир пайтда, Фрунзе амирликда чоракам икки аср тўпланган олтин хазинасини ҳеч қандай қаршилиқсиз вагонларга ортиб, ташиб кетади.

Россия публицисти Игорь Буничнинг "Золота партии" китобида ёзилишича, болшевиклар ҳокимиятни Германия қўшини ёрдамида босиб олиб, Россия хазинасини талаб-топтаб, ҳатто хориж банкларига ўтказганидан сўнг Бухоронинг олтин хазинаси илнжида бу ерга бостириб келади. Шу машъум воқеа содир бўлиши биланок, чоракам икки асрлик тарихда катта салоҳиятга эга бўлган Бухоро амирлиги ва унинг ўзи билан тенгдош бехисоб олтин хазинаси абадул-абад барҳам топди. Мана шундан буён Амир Олимхон ва амирликнинг олтин хазинаси ҳақида турли афсона ва уйдирмалар пайдо бўлган. Бухоро амирлигининг олтин хазинаси амирлик юзага келган пайтдан бошлаб жамгарилган ва роппа-роса икки аср давомида ўзлуксиз тўлдирилиб келинган. Хазинага бу давр ичида Бухоро амирлиги тахтида ўтирган ҳар бир амир озми-кўпми ўз хиссасини қўшган. Бухоро амирлиги ва унинг сўнгги ҳукмдори тарих сахнасидан кетиши билан олтин захираси ҳам талофотга учраб, болшевиклар томонидан таланган. Бухорода мангитлар ҳукмронлиги шох Раҳимхон ибн Ҳакимбий ибн Ҳудоёрхондан бошланади. У 1746 йили аштархонийларнинг сўнгги вакили Абулфайзхонни, кейинчалик унинг икки ўгли - Абдулмўмин ва Абдуллони ўлдириб Бухорода тўла ҳукмронликни қўлга киритади.

Маълумки, бундан анча олдин - Амир Темури салтанати парчалангандан сўнг Бухоро Мовароуннаҳрда марказий шаҳарга айланган эди. XVI аср охириларига келиб, у марказлашган йирик давлатга айланган. Бу давлат Шарқда Қашқар, Ғарбда Орол ва Каспий денгизи соҳиллари, Шимолдан Туркистон ва Сайрам, Жанубдан Хуросоннинг шарқий қисмини ўз ичига олган. Биз фикр юритаётган хазинанинг тарихи шох Раҳимхон ҳукмронлиги даври билан ҳам боғлиқ. Чунки, мангитлар сулоласи аштархонийларнинг жуда катта давлат хазинасини қўлга киритиш билан ривож топганлиги сир эмас. Ана шу

вактдан эътиборан Бухоро давлатининг олтин хазинаси узлуксиз тўлдирилиб, махфий сакланиб келинган. Хазинага асосан бош хазинабон масъул бўлган. Унинг карамогида қирқдан ортиқ киши хизматда бўлган. Мамлакат қирим ва чикимини дафтарга қайд этиш ҳам хазинабонга юклатилган. Амир Саййид Олимхон даврида "Жаллодбек" лакабли Имомкул исмли киши бош хазинабон бўлган.

Амир Олимхон хазинани одам тополмайдиган жойга яширгани, шунингдек, у хазина яширилган жойни биладиган энг содик одамлари ҳамда юзлаб кўрикчи харбий йигитларини ўлдириб, факат ўзигина ўша жойдан воқиф бўлиб қолган, деган миш-миш гаплар тўқилган уйдирмалар жумласидандир. Кейинги пайтларда, маълум бўлган воқеликлар ва топилган ҳужжатларга таяниб, шуни қатъий айтиш мумкинки, Амир хазинани яшира олмаган ва унинг билан боғлиқ ҳолда ҳеч қимни ўлдирмаган.

Энди ўз-ўзидан табиий бир ҳолда, хазина қандай саклангани унинг миқдори қанча бўлгани ҳақида саволлар тугилади. Бунга ҳозирча биз ҳам бошқалар қатори аниқ сонлар билан жавоб беришга ожизмиз. Лекин биз кейинги пайтда шу масала билан қизиқиб, кўпгина манбалар билан танишиб чиқишга муяссар бўлдик.

Хазина тарихи Бухорода мангитлар ҳокимиятни қўлга киритгандан бошланади. Унинг миқдори ҳам ҳеч қачон аниқ бўлмаган. У доимо узлуксиз равишда йилма-йил тўлдирилиб қорилган ва ўта махфийликда ер остида сакланган. Хазинабонлар эса умр бўйи хизмат қилган ёки хазина сирини ошқора бўлишига шубҳа тугдирганлари дарҳол ўлдирилган. Шуни ҳам айтиш жоизки, хазина миқдори шу давргача кўпчилик диққатини тортиб қолган. Махмудхўжа Бехбудий "Ойна" журналининг 1914 йил, 25 сонидида хазина ҳақида қуйидаги тахминини ёзади: "... Ҳозир Бухоро амири тасарруфи остида бўлган хазина шу даражада мўлки, ҳеч бир мамлакат хазинасида бул даражада эҳтиёт сакланган олтин ва қумуш пул, тилло ёмбилар бўлмаса керак. Бухоро амири саночларида сакланаётган олтин ва қумуш пуллар бўйи 50 олчин, эни 20 олчин ва баландлиги 8 олчин бўлган бир тоғдан иборатдур." Бир олчин 70 сантиметр эканини эътиборга олган ҳолда, бу "тоғ"нинг ҳозирги ўлчовдаги тушунча ва тасаввурда кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, у 2 744 куб метрни ташкил этади. Бу албатта, шунчаки тахмин ва ўхшатиш, ҳолос. Ҳуллас, Бухоро амирлигининг олтин заҳираси бекиёс даражада кўп бўлган. Бироқ ундан ҳеч вақт на мамлакат ва на халқ манфаати йўлида фойдаланилмаган. Буни Амир Олимхоннинг бобоси Амир Музаффар билан унинг аёнлари орасида Россия босқини арафасида мамлакат, халқ ва дин учун жуда оғир бир пайтда бўлиб ўтган тарихий мулоқот ҳам тасдиқлайди. Сарой амалдорлари унга хазина олтинлари ҳисобидан чет элдан лашкар ёллаш ва харбий техника сотиб олиши учун қатта миқдорда пул чиқаришни таклиф этганлар. Бунга жавобан Амир ўз аجدодларидан мерос бўлиб қелаётган сарой "сири" ва "анъаналари"ни, гарчи бундан салтанат зарар кўрса-да, бузишга ҳаққа йўқлигини, падари бузруқвори хазинаси ҳеч қачон очилмаганини айтади. Амир Олимхон ҳам ҳеч қачонда ёзилмаган бу қонун ва анъаналарига то Фрунзе бошчилигидаги қизил аскарлар Бухорога бостириб қолганига қадар содик қолган. Фрунзе 1917 йилда хазинадаги бойлик миқдорини аниқлаш учун махфий буйруқ беради. Ушбу вазифани бош вазир Мирзо Насрулло Бий Қушбеги ўта махфий равишда адо этади. Абдурауф Фитратнинг ёзишича, шу воқеадан сўнг вазир 1918 йилнинг мартада хибсга олинади ва Амир ҳукмига қўра қатл қилинади. Аммо Амир Саййид Олимхоннинг

куёви, кейинчалик Туркияга кўчиб кетган Асатулло Гуванар Урганжийнинг амакиваччаси Сафарбек Урганжийнинг айтишича, Насрулло Кушбегининг ўлими хазина рўйхати ва сири билан боглик эмас. Амир Бухорони 1920 йил сентябрда ташлаб кетганидан кейин Кушбеги большевиклар томонидан ўлдирилади. Харбий кўмондонлик эса очикдан-очик талаш ва ўзаро "фахрий" курулларни бўлиб олиш билан бирга амир хазинасини махсус ташкил этилган эшелонларда Тошкентга жўната бошлайди. 5 сентябрда жанговар раҳбарлар Бухоро Инкилобий кўмитаси аъзолари билан ўтказган мажлис куйидагича қарор қабул қилади: "Бухоро республикасининг бойликлари харбий ҳаракатлар пайтида ўғирланиш хавфи кучли бўлганлиги сабабли уни кўриклашга ҳеч қандай имконият йўқлигига иқдор бўлинган ҳолда, Бухоро Инкилобий кўмитаси шаҳарда хотиржамлик бўлиши учун бу бойликларни Самарканд ёки Тошкентдаги Халқ банкининг бирорта бўлимида сақлашни ўз зиммасига олишини РСФСРдан илтимос қилади". Бундан кўриниб турибдики, Амирдан қолган хазинанинг катта бир қисми "Ўғирланишидан асраш" ва амир Саййид Олимоҳон "қайтиб келиши" хавфи баҳонаси остида хуфёна олиб кетилган. Бухоро совет ҳукумати топиб олган хазина миқдорининг ўзи ҳам юқорида маълум бўлганидек анча салмоқли эди. Кушбеги томонидан рўйхатга олинган бойликлар куйидагилардан иборат бўлган:

Бойлик	Микдори	Пул қиймати
Бухоро тилласи	1145 380 тўп	5 741 900 сўм
Рус тилласи	635 100 сўм	4 376 100 сўм
Ёмби ҳолидаги Гамбург кумуши (17 тонна 728 кг)	1108 пуд	706 400 сўм
Ёмби ҳолидаги Гамбург кумуши (45 тонна 404 кг)	2 944 пуд	746 400 сўм
Маида рус кумуш тангалари (22 тонна 160 кг)	1385 пуд	346 200 сўм
Бухоро тангаси	62 834 780 тўп	9425 219 сўм
Тилла кукуни	16 пуд (1 тонна 56 кг)	266 592 сўм
Рус банки кумуши	864 пуд (13 тонна 724 кг)	
Турк тилла лираси	90 420 сўм	
150 каратлик бриллиантлар	1 730 600 сўм	
Бриллиант узук ва тақинчалар	230 400 сўм	
Кизил ёкутлар	209 176 сўм	
Марваридлар	9 550 000 сўм	
Тилла парчалари	150 000 сўм	
Кумуш парчалари	50 000 сўм	
Бухоро мис тангаси	731 пуд (5 тонна 696 кг)	4 386 сўм
Жами	73 252 380 сўм	

Жами 34 номдаги қимматбаҳо буюмлар рўйхатга олинган.

Шаҳсан Амир ва оиласига тегишли бойликлар - йирик бриллиантлар - 3 482 карат (522 000 сўм). Шунингдек, буюмларга тикилган бриллиантлар - 966 карат (1 730 950 сўм), буюмларга тикилган бошқа қимматбаҳо тошлар - 8 617 карат (1 034 140 сўм) қабил рақамлар мулк сифатида қайд қилинган.

Бу рўйхатга Амирнинг Регистон ва эски Бухородаги энг асосий бойликлари қирган, ҳолос. Мирзо Насрулло Бий Кушбеги рўйхатига музейбоп ва бадиий қимматга эга бўлган нодир буюмлар, айниқса, Лион ипаклари бўлими, Амир оиласига совға қилинган

ва Карманада сакланадиган зеб-зийнатлар ҳамда тиллаларнинг аксарият кисми кирмаган.

Алохида таъкидлаш жоизки, Амир якинларининг бойлиги ҳам хазинага тегишли деб каралган...

...Юкорида келтирилганлар хазинанинг хаммаси эмас, албатта. Бизга маълум бўлган бошка маълумотлар амирлик хазинаси бундан анча кўп бўлганидан далолат беради.

1921 йилнинг ёзида уларни янада "ишончли жой" -Москвага олиб кетиш масаласи анча кизгин мухокама қилинади. Бирок, ўшанда РСФСР ташки ишлар вазири Г.В.Чичерин бунга карши чиқиб, 4 июлда РКП(б) Марказий кўмитаси котиби В.М.Молотовга хат ёзиб шундай дейди: "Мен [РСФСР Молия халқ комиссариати коллегияси аъзоси] ўрток Альскийдан билишимча, бизлар Тошкентда сакланаётган Бухоро олтинларига эгалик қилишимиз хақида масала кўтарилибди. Бу жуда хавфли ва зарарли кадам. Бухоро инқилоби пайтида бизнинг харбий қисмларимиз афсуски, баъзи бир нарсаларни талон-тарож қилиб келдилар. Ўша пайтда Бухоронинг каттагина бойлиги Тошкентга олиб кетилди. Бу тўғридаги ахборот бутун Шаркка ёйилиб, бизнинг обрўйимизга жуда катта зиён етказди. Бундан инглизлар бизни "Шаркни кул қилувчилар ва босиб олувчилар" деб кўрсатишда фойдаланмоқдалар. Масалан, бу Хиндистонда катта шов-шув уйғотди. Шунинг хисобга олиб, биз хозир олиб кетилган бойликларни Бухорога қайтариш, у ерда осойишталик пайдо бўлгач қайтариш учун шунчаки сакламоқдамиз, деб кўрсатишимиз мумкин. Агар биз бу олтинларни ўзимизники қилиб олсак, унда ахвол тузатиб бўлмас даражада ёмонлашади. Унда биз нафакат Бухоронинг, балки ҳамма миллий қайфиятдаги оммани, балки бутун Шаркни ўзимизга карама-карши қилиб қўямиз. Биз ўша мақсадимизга анча қийинроқ йўл, яъни бухороликлар билан қилишиш орқалигина эришишга ҳаракат қилишимиз керак. Бизлар у ердан хаддан ташқари кўп хом-ашё олиб кетдик, аммо уларга тенг қийматлик ҳеч нарсани бермадик. Бухороликлар ўзларини бизлар томонимиздан ҳафа ва талон-тарож қилинган деб биладилар. Бу таассуротни янада қучайтиришимизга ҳожат йўқдир". Амирлик қадимдан олтин қонига эга бўлган. Бундан ташқари, Бухоро амирлари ташки савдони ривожлантириб, Хиндистон ва Европа билан иш олиб борганлар. Бошка мамлакатларга кўп миқдорда қоракўл тери, гилам ва бошка қимматбаҳо молларни чиқарганлар. Амир олимхон эса савдодан тушган пулларни хориж банкларида саклаган. Унинг хозирга қадар Пешавор (Покистон), Бомбей (Хиндистон), Париж (Франция) ва Лондон (Англия) шаҳарларида катта миқдорда пул маблағи сакланиб қолганлиги хақида ҳам маълумотлар бор...

*Бир тўпда қанча тилло борлиги ҳужжатларда маълум эмас. 100, 1000 ва ундан ҳам кўп олтин тангалар бўлиши тахмин қилинган.

Фойдаланилган манбалар:

1. Абдурашидхонов М. Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрлаган С. Холбоев. Т.: «Шарк», 2001, Б. 127

2. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасратли тарихи. - Т.: «Фан», 1991, Б. 32

3. Березиков Е. Легенди и тайны Узбекистана. - Т.: Из-во литературы и искусства им. Г. Гуляма, 1991, С. 271

4. Березиков Е. Красная Бухара. Роман. Кн. первая. Черный перевал. Книга вторая. Последний эмир. - Т.: Из-во культуры и искусства им. Г.

Гуляма, 1988, С. 528

б.Генис В. «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорских революций.
Документальная хроника. - Москва. МНПИ, 2001, Б. 92

Сотимжон ХОЛБОЕВ,

тарих фанлари номзоди, ЎзМУ доценти